

گردشگری و توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی

علی رحیمی^۱، فیروزه توکلی^۲، فائزه صفاری ابرقویی^۳

۱- دانشگاه تهران rahimi.ali.1@ut.ac.ir

۲- دانشگاه تهران firoozeh.tavakoli@ut.ac.ir

۳- دانشگاه خوارزمی std_faezeh_saffari@khu.ac.ir

چکیده

در سال‌های اخیر گماشتن زنان در مشاغل مرتبط با گردشگری همواره بحث‌های زیادی را در پی داشته است، لیکن به نظر می‌رسد در عصر کنونی اهمیت به‌کارگیری زنان در بخش‌های مختلف اقتصاد بر هیچ صاحب‌نظری پوشیده نیست. گردشگری روستایی به‌عنوان یکی از انواع گردشگری، عرصه تازه‌ای جهت توانمندسازی زنان روستایی محسوب می‌شود. در تحقیق حاضر توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی از طریق گردشگری روستایی مورد بررسی قرار گرفته و مشاغلی از گردشگری روستایی که امکان به‌کارگیری زنان روستا را دارا بوده، مورد بحث قرار گرفته است. نتیجه آنکه بخش‌هایی همچون: فروش محصولات روستا به گردشگران، تأمین خوراکی، اجاره اتاق یا پذیرایی از گردشگران در منزل شخصی، همکاری در برگزاری نمایشگاه و جشنواره‌ها، تولید و فروش صنایع دستی و نیز به‌کارگیری زنان تحصیل کرده به‌عنوان راهنمایان تور می‌توانند عرصه فعالیت زنان روستایی بوده تا بدین صورت گردشگری روستایی تسهیل‌کننده توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی باشد. در آخر پیشنهادهایی چند جهت بهبود روند توانمندسازی زنان روستایی از طریق گردشگری روستایی ارائه شد.

کلیدواژه‌ها: گردشگری، گردشگری روستایی، توانمندسازی.

-
- ۱- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری دانشگاه تهران.
 - ۲- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری دانشگاه تهران.
 - ۳- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری دانشگاه خوارزمی.

۱- مقدمه و بیان مسئله

امروزه گردشگری، صنعتی روبه‌رشد و پر درآمد است که توجه بسیاری از مسئولان جوامع مختلف را به خود معطوف ساخته است. بی‌سبب نیست که هر ساله کنفرانس‌های متعددی در سراسر جهان با هدف بهبود هر چه بیشتر این صنعت برگزار شده و دستاوردهایی را جهت بهبود گردشگری به همراه می‌آورد. در جهان روبه‌رشد کنونی که رقابت حرف اول را می‌زند کشورهایی که سعی در جهش از اقتصاد متکی بر یک کالای خاص دارند، لزوم توجه به این صنعت را بیش از سایر ملل در خود احساس می‌کنند. یکی از انواع گردشگری که با گذشت چند دهه به‌خوبی جایگاه خود را در عرصه جهانی یافته است، گردشگری روستایی است. عمده توجهات به این نوع از گردشگری به دهه پس از انقلاب صنعتی و رشد شتابان شهرها بازمی‌گردد. با گسترش هر چه بیشتر شهرها، افزایش آلودگی‌ها، ترافیک و غیره، روستاهای خوش آب‌وهوای پیرامون شهر جایگاهی ویژه در بین شهرنشینان یافته است. آنچه مسلم است آنکه، اگر سیاست‌های مورد نیاز گردشگری به خوبی در روستاها اعمال شود، مزایای بسیاری متوجه روستاها و در مقیاس بزرگ‌تر متوجه کشورها خواهد بود. در این میان، نه تنها ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده، بلکه با دارا بودن مجموعه‌ای بی‌نظیر از روستاها به‌خوبی قدرت رقابت در عرصه جهانی را داراست.

گردشگری روستایی در مسیر پیشرفت خود از عوامل بسیاری اثر می‌پذیرد که یکی از آنها بدون شک نیروی انسانی فعال در صحنه است. به همان میزان که انسان از فواید عمده گردشگری، به‌خصوص ابعاد اقتصادی آن بهره می‌جوید، بی‌شک پیشرفت گردشگری نیز مبتنی بر حضور نیروی انسانی در صحنه است. در سال‌های گذشته، اما نقش زنان در صنایع مختلف و به‌خصوص گردشگری پررنگ شده و به‌نظر می‌رسد پذیرش نقش زنان در گردشگری روستایی با فواید اقتصادی بسیاری همراه خواهد بود. تجارب حاصل از به‌کارگیری زنان در بخش‌های مختلف گردشگری روستایی نشان می‌دهد بخش‌هایی از این صنعت حضور جدی زنان را طلب می‌کند و چه بسیار فعالیت‌هایی که با حضور زنان بازدهی بیش از مردان داشته است. به هر روی، آنچه بر کارشناسان این عرصه پوشیده نیست، مزایای بی‌شمار گردشگری است. مزایای اقتصادی حاصل از گردشگری روستایی می‌تواند توانمندسازی^۱ اقتصادی بسیاری از زنان و به‌خصوص زنان سرپرست خانوار را به همراه داشته باشد.

گزارش معاونت امور زنان و خانواده در حوزه اقتصاد مقاومتی در بازه ۱۳۹۶-۱۳۹۲ نشان می‌دهد از میان زنان مسئول خانوار ۱۰,۴ درصد کمتر از ۳۵ سال، ۵۳,۹۳ درصد ۳۵ تا ۶۴ سال و ۳۶,۶۷ درصد نیز بالاتر از ۶۵ سال سن دارند (معاونت امور زنان و خانواده، ۱۳۹۶-۱۳۹۲، ص ۶۱). علاوه بر آن، در مواد ۲ و ۸۰ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه کشور نیز به‌صراحت از لزوم پرداختن به توانمندسازی زنان صحبت به میان آمده است. چنانچه از برنامه‌های بالادستی نیز برمی‌آید، اجرای برنامه‌های توانمندسازی زنان و به‌خصوص زنان روستایی ملزم شمرده می‌شود. نظر به اهمیت موضوع، در پژوهش حاضر نیز تلاش می‌شود

۱. Empowerment.

بخش‌های مختلف گردشگری که قادر به بکارگیری زنان روستایی است، بررسی شده و نقش این صنعت بر توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی به صورت مفصل مورد بحث قرار بگیرد.

۲- مبانی نظری

گردشگری در چند دهه گذشته رشد چشمگیری داشته و همواره در حال تبدیل شدن به یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد است، حال اینکه سرعت رشد آن در کشورهای در حال توسعه بیشتر بوده و بسیاری از کشورهای نوظهور پیشرفت نسبی خود را مدیون گردشگری بوده‌اند. گردشگری سفری تعریف می‌شود که به مقصدی انجام گرفته و سپس بازگشتی را به محل سکونت دربردارد (پاپلی و سقایی، ۱۳۹۲: ۱۹) و کنفرانس جهانی گردشگری، گردشگری روستایی را شامل انواع گردشگری با برخورداری از تسهیلات و خدمات رفاهی در نواحی روستایی می‌داند که امکان بهره‌مندی از منابع طبیعی و جاذبه‌های طبیعت را همراه با شرکت در زندگی روستایی فراهم می‌کند (رضوانی، ۱۳۸۷: ۲۷). در تعریفی دیگر گردشگری روستایی عبارت است از «فعالیت‌ها و گونه‌های مختلف گردشگری در محیط‌های مختلف روستایی و پیرامون آن‌هاست که دربردارنده آثار مثبت و منفی برای محیط زیست روستا، انسان و طبیعت باشد» (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۲: ۲۰۱).

گردشگری روستایی خود انواعی دارد که در هر کدام از بخش‌ها چه بسا زنان روستایی عملکرد بهتری نسبت به مردان داشته باشند. جالب اینکه زنان در ایران ۶۰ درصد فعالیت‌های کشاورزی، ۶۲ درصد فعالیت‌های دامداری و سایر فعالیت‌های عمده باغداری را انجام می‌دهند. توجه به نقش زنان در توسعه روستایی دربرگیرنده تلاش برای شناسایی هر چه دقیق‌تر و ارزش‌گذاری فعالیت‌های آنان و رفع مسائل و موانع بر سر راه گسترش فعالیت زنان روستایی است (شمسایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵۵). پس واضح است که منطقی توجیه‌کننده این تلاش، ضرورت استفاده حداکثری از منابع انسانی جهت توسعه روستاست. استفاده از ظرفیت زنان در توسعه گردشگری مستلزم توانمندسازی زنان روستایی است. از توانمندسازی تعاریف متعددی ارائه شده که برخی از آن‌ها در جدول شماره (۱) آمده است:

جدول شماره (۱). تعاریف توانمندسازی

۱	توانمندسازی عبارت است از شناختن ارزش افراد و سهمی که می‌توانند در انجام امور داشته باشند.
۲	توانمندسازی عبارت است از توسعه و گسترش قابلیت و شایستگی افراد برای نیل به بهبود مستمر در عملکرد سازمان.
۳	توانمندسازی عبارت است از آزاد کردن نیروهای درونی افراد برای کسب دستاوردهای شگفت‌انگیز.

توانمندسازی نیروی انسانی یعنی ایجاد مجموعه ظرفیت‌های لازم در افراد برای قادر ساختن آنان به ایجاد ارزش افزوده در سازمان و ایفای نقش و مسئولیتی که در سازمان به عهده دارند، توأم با کارایی و اثربخشی.

۴

ماخذ: (معنی دامغانی و همکاران، ص ۳ و ۴).

کمک گردشگری به توانمندسازی زنان به شرطی قابل دستیابی است که کاهش فقر و تقویت هویت زنان و نقش آن‌ها در محل کار مورد توجه قرار بگیرد. این عنوان موضوع برنامه عملی «توانمندسازی زنان به کمک گردشگری» سازمان جهانی گردشگری است که طی نشست دفتر بین‌المللی گردشگری در اوایل مارس ۲۰۰۸ در برلین اعلام شد. سازمان جهانی گردشگری خود را موظف می‌داند که نقشی راهبردی در توانمندسازی اقتصادی زنان در بخش گردشگری ایفا کند. برنامه عملی را باید به‌عنوان یکی از سه تعهد سازمان جهانی گردشگری در نظر گرفت که در چارچوب قانون جهانی اخلاقی گردشگری و در حمایت از اهداف توسعه هزاره سازمان ملل قرار می‌گیرد. این اهداف شامل سودرسانی گردشگری به مستمندان، حفاظت محیط زیست و توانمندسازی زنان است. منظور از توانمندسازی زنان آن است که آن‌ها بتوانند زندگی خود را اداره کنند و برای خود اهدافی داشته و مهارت کسب کنند. زنان باید بتوانند اعتماد به نفس خود را افزایش دهند و مشکلات خود را حل کنند (قدسی، ۱۳۹۱، ص ۴). صندوق توسعه سازمان ملل برای زنان توانمندسازی اقتصادی زنان را این‌گونه تعریف می‌کند: «دسترسی و کنترل داشتن بر دارایی برای اینکه زندگی بر پایه بلندمدت و پایدار بنا شود و دریافت مزایای مادی از این دسترسی و کنترل». این تعریف فراتر از هدف کوتاه‌مدت افزایش دسترسی زنان به درآمد است و به دنبال مزایای پایدار و بلندمدت، نه تنها به لحاظ تغییر در قانون و سیاست‌هایی که مشارکت زنان را در توسعه و از مزایای توسعه محدود می‌کند، بلکه به لحاظ روابط قدرت در سطح خانوار، جامعه و بازار است. زنان ۶۶ درصد کارهای جهان را انجام می‌دهند و نیز ۵۰ درصد غذای جهان را تولید می‌کنند، اما فقط ۱۰ درصد از درآمد و ۱ درصد از مالکیت‌ها را دارا هستند (امیری، ۱۳۹۰، ص ۶۵). مهم‌ترین عوامل مؤثر بر اشتغال زنان در جدول شماره (۲) قابل مشاهده است.

جدول شماره (۲). عوامل مؤثر بر اشتغال زنان

اقتصادی	نداشتن پشتوانه مالی و پس‌انداز کافی، نداشتن وثیقه و ضامن، عدم تنوع فعالیت‌های روستا، عدم توانایی در امور بانکی، نبود بازار محلی.
اجتماعی	نامنی اجتماعی برای حضور زنان در بازار، محدودیت‌های اجتماعی برای فعالیت‌های اجتماعی زنان در بازار، نگاه نه‌چندان مثبت به حضور زنان در بازار، نبود صنف یا سازمان پشتیبان زنان.
فرهنگی	وظایف زیاد زنان در خانه، اجازه ندادن همسر، وابستگی به همسر یا سرپرست.
سیاست‌گذاری	وجود محدودیت برای فعالیت مستقل زنان، نبود یک سازمان متولی و حامی، نبود جایگاه مناسب در سیاست‌های توسعه کشور.

آموزشی مدیریتی	پایین بودن سطح سواد، کمبود دانش و مهارت، نداشتن دسترسی به اطلاعات نوین، نبود کلاس‌های تخصصی، نداشتن مدیریت کافی
فنی	نداشتن دسترسی به فناوری‌های جدید، نداشتن دسترسی به متخصصان، مهارت کم در زمینه استفاده از ابزارآلات و فناوری نوین، نداشتن دسترسی به نهاده‌های تولید (زمین، نیروی کار).
روانشناختی	نداشتن توانایی در رقابت با مردان، کم بودن سطح خلاقیت، ناتوانی مقابله با مشکلات پیش‌بینی نشده - عدم شناسایی به موقع فرصت‌ها، پایین بودن سطح ریسک.

ماخذ: (علوی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۰۲)

حرکت اجتماعی زنان به‌عنوان یک جنبش جهانی، خود، معلول عواملی چون: صنعتی شدن جوامع، ایجاد مشاغل صنعتی، خدماتی و اطلاعاتی بی‌نیاز از نیروی جسمانی زیاد است. افزایش اوقات فراغت زنان، تغییر سبک زندگی، افزایش آگاهی‌ها، شناخت حقوق بشر و تلاش برای حقوق بشر و تحقیق حقوق انسانی زن (لرستانی، ۱۳۸۲، ۳۸) همگی از عواملی هستند که در دهه‌های گذشته بر گردشگری نیز اثرگذار بوده و ناگزیر باید پذیرفت که گردشگری صنعتی انعطاف‌پذیر تلقی شده که متناسب با وضعیت جامعه، نوع گردشگران و نیاز گردشگران برنامه‌ریزی خاص خود را می‌طلبد.

بر توانمندسازی زنان عمدتاً به این دلیل تأکید می‌شود که در ارتقاء بهره‌وری و رشد اقتصادی جوامع، نقشی توسعه‌ای دارد. در ایران توانمندسازی زنان سرپرست خانوار تحت تأثیر فعالان فمینیستی و تحولات ساختاری در حوزه جنسیت و توسعه، به‌ویژه از سال ۱۳۷۰ به بعد مورد توجه سازمان‌های دولتی و غیردولتی قرار گرفته است (وطن‌خواه‌نوغانی، ۱۳۹۵، ص ۶۴). فارغ از برداشت‌های فمینیستی، حضور زنان در عرصه گردشگری روستایی یک اجبار نه؛ بلکه یک نیاز مبرم است. بدین صورت، علاوه بر آنکه گردشگری در بخش‌هایی چون صنایع دستی، پخت غذاهای محلی و غیره از توانایی زنان روستایی بهره می‌گیرد، زنان روستایی نیز از مزایای بی‌شمار اقتصادی و اجتماعی گردشگری بی‌بهره نمی‌مانند.

۳- پیشینه تحقیق

اولین تعریف اصطلاح توانمندسازی به سال ۱۷۸۸ (شمس‌الدینی، ۱۳۹۵، ص ۹۱) برمی‌گردد و از آن زمان تاکنون فعالیت‌های بسیاری حول توانمندسازی انجام گرفته و در حوزه‌های متعدد و از جمله گردشگری توانمندسازی زنان محوریت بسیاری از پژوهش‌های علمی را تشکیل می‌دهد. پژوهشی که اخیراً در خصوص نقش گردشگری کشاورزی^۱ در توانمندسازی زنان روستایی جوامع انجام شده، نشان می‌دهد که گردشگری کشاورزی در چهار زمینه روانی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر توانمندسازی زنان نقش دارد (Arroyo et al, ۲۰۱۹). در جدول شماره (۲) اجمالاً به معرفی تعدادی از پژوهش‌های داخلی صورت گرفته با موضوع توانمندسازی زنان از طریق گردشگری پرداخته شده است.

۱ . Agritourism.

جدول شماره (۲). پیشینه پژوهش‌های داخلی مرتبط با تحقیق

نویسنده	موضوع	خلاصه
وثوقی و قاسمی (۱۳۹۴)	اکوتوریسم و توانمندسازی زنان روستایی مورد مطالعه روستای شیب‌دارز جزیره قشم	توسعه اکوتوریسم میزان توانمندسازی اجتماعی، اقتصادی و روانی زنان را به‌طور معناداری در روستای شیب‌دارز افزایش داده است
ساربان و ملکی (۱۳۹۴)	ارزیابی نقش گردشگری روستایی در توانمندسازی اجتماعی روستایی مورد مطالعه: روستای ده زیارت، شهرستان بوانات، استان فارس	به لحاظ انسجام و همبستگی اجتماعی، دانش و مهارت اجتماعی، برون‌گرایی اجتماعی، ارتقاء کیفیت زندگی، اعتماد به نفس، مشارکت و تعامل اجتماعی بین دو روستای ده زیارت و چنارویه تفاوت معناداری وجود دارد و تنها در مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تعلق مکانی، تفاوت دو روستا معنادار نیست.
آخوندنژاد و دهقانلو (۱۳۹۴)	نقش صنایع‌دستی در توانمندسازی زنان بومی از طریق گردشگری	از دیدگاه گردشگری پایدار، موفقیت و توسعه گردشگری در گروه مشارکت جامعه میزبان و توانمندسازی آنان است. ابعاد توانمندسازی از طریق گردشگری و نقش صنایع‌دستی در توانمندسازی زنان بومی از طریق گردشگری مورد بحث مطرح گردید.
خواجeh‌شاه‌کوهی و همکاران (۱۳۹۱)	نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی مورد مطالعه: روستای زیارت شهرستان گرگان	نقش گردشگری در توانمندسازی اقتصادی زنان روستا در رتبه اول، فرهنگی در رتبه دوم و اجتماعی در رتبه سوم اهمیت قرار دارد.

مأخذ: مطالعه نگارندگان

۴- روش تحقیق

در تحقیق حاضر که با محوریت توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی از طریق گردشگری انجام می‌شود، ضمن بیان کلیاتی مرتبط با موضوع تحقیق، تلاش شده بخش‌های مختلف گردشگری روستایی که زنان قادر به همکاری هستند، بررسی شود. تحقیق پیش‌رو، به لحاظ هدف کاربردی و به لحاظ ماهیت و روش توصیفی است. جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق به روش کتابخانه‌ای مبتنی بر کتب، مقالات داخلی، مقالات خارجی، وب‌سایت‌ها و غیره بوده است.

۵- نتیجه‌گیری

امروزه نقش ارزشمند زنان در عرصه‌های مختلف پذیرفته شده و ارزش‌آفرینی این قشر بر هیچ صاحب‌نظری پوشیده نیست. در سراسر جهان بخش عمده‌ای از نیروی کار به‌خصوص در بخش‌های کشاورزی و خدمات را زنان تشکیل داده و تا حد زیادی

در بهبود وضعیت معیشتی خانوار نیز مؤثر واقع شده‌اند. هرچند فقر مطلق تا حد زیادی در سراسر جهان از بین رفته، اما همچنان هستند مردمانی که با فقر دست‌وپنجه نرم می‌کنند. جبر جغرافیای حاکم باعث شده درصد فقرا در روستاها بسیار بیش از شهرها باشد؛ هر چند توسعه گردشگری در دهه‌های گذشته تا حدودی معادلات یاد شده را بر هم زده و زمینه را جهت بهبود وضعیت اقتصادی زنان فراهم کرده، لیکن به‌نظر می‌رسد هنوز تا رسیدن به وضعیت آرمانی راهی دراز در پیش است. موانع ساختاری، آموزه‌های غلط فرهنگی، تبعیض‌های اجتماعی و غیره همگی از جمله دلایلی است که باعث شده زنان آنچنان که شایسته است، در عرصه گردشگری قدرت بروز و ظهور نداشته باشند. اگر توانمندسازی زنان را عرصه اقتصادی مشتمل بر ۲ بخش کسب درآمد و قدرت کنترل بر درآمد یاد شده بدانیم، در گام اول باید دید گردشگری روستایی در کدام بخش‌ها امکان به‌کارگیری زنان وجود دارد؟ برخی مشاغل که زنان روستایی قادر به ایفای نقش در آن هستند شامل:

- فروش تولیدات زراعی، باغی و دامی به گردشگران؛
 - تأمین خوراکی‌های مورد توجه گردشگران چون مرباهای محلی، لواشک، ترشی، نان محلی و غیره؛
 - اجاره اتاق و سوئیت به گردشگران یا پذیرایی از توریست‌ها در منزل شخصی؛
 - کار در اقامتگاه‌ها، رستوران‌ها و آژانس‌های مسافرتی جهت نظافت، پذیرش و غیره؛
 - برگزاری کلاس‌های آموزشی، همکاری در برگزاری نمایشگاه‌ها، جشنواره‌های سالانه و غیره؛
 - تولید صنایع دستی چون: سبد، قالی، قالیچه، جاجیم، گلیم و غیره و فروش آن‌ها به گردشگران؛
 - به‌کارگیری زنان تحصیل کرده روستا به‌عنوان راهنمایان تور.
- علاوه بر موارد یاد شده، حتی زنان در امور مدیریتی نیز شایسته اعتماد بوده‌اند. زنان عمدتاً صادق‌تر و صبورتر بوده و در تشخیص مشکلات بسیار سریع‌تر از آقایان عمل می‌کنند (daneshnameh.rosh.ir). چنان‌که مشخص است مشاغل از گردشگری روستایی که زن‌ها قادر به همکاری باشند، کم نیست، اما این همکاری چندان هم ساده نبوده و چالش‌های عمده‌ای فراروی خود می‌بینند. یکی از مهم‌ترین معضلات در این خصوص، کمبود سرمایه است. در واقع یک زن روستایی سرمایه چندان در اختیار نداشته و به ناچار باید در ازای دریافت حقوقی ناچیز برای فعالان این عرصه کار کند، حال آنکه این مشاغل هم دائم نبوده و فصلی بودن مشاغل یاد شده بر مشکلات آن‌ها خواهد افزود. علاوه بر آن عوامل فرهنگی و عدم پذیرش کامل پدیده «زن شاغل» در یک جامعه سنتی خود چالشی جدی در توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی به‌شمار می‌رود. هر چند در سال‌های اخیر وضعیت سواد در روستاهای کشور بهبود یافته لیکن هنوز هم کمبود تخصص، دانش و مهارت کافی در بین زنان روستایی یک معضل جدی محسوب می‌شود؛ در نهایت جهت غلبه بر مشکلات یاد شده پیشنهادهایی به شرح زیر ارائه می‌شود:

- فرهنگ سازی لازم جهت افزایش همکاری زنان روستا در طرح‌ها، پروژه‌ها و سایر مشاغل مرتبط با گردشگری؛

- برگزاری کلاس‌های آموزشی و کسب مهارت، زبان‌های خارجی، روش‌های پذیرایی، مسائل بهداشتی و غیره برای زنان روستایی؛
- احیای صنایع دستی و افزایش تولیدات به فراخور نیاز و سلائق گردشگران؛
- افزایش اعتماد به زنان روستایی، بسترسازی جهت افزایش اعتماد به نفس و تقویت روحیه خودباوری در بین زنان؛
- فراهم کردن بسترهای لازم جهت کارآفرینی مستقیم زنان روستایی از طریق اعطای وام و تسهیلات؛
- حمایت از مقالات، پایان‌نامه و پژوهش‌های دانشگاهی که به نحوی تقویت و توانمندسازی زن روستایی را محور کار خود قرار داده می‌دهند؛
- تشکیل انجمن و اصنافی متشکل از زنان بومی روستا که بتواند جهت احقاق حق زنان روستا بکوشد.

۶- مراجع

- آخوندنژاد، آرمان، دهقانلو، سعید، (۱۳۹۴)، «نقش صنایع دستی در توانمندسازی زنان بومی از طریق گردشگری»، اولین کنفرانس بین المللی هنر صنایع دستی و گردشگری، موسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی شیراز.
- امیری، سمیه، (۱۳۹۰)، «نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی»، راهنما: دکتر محمود ضیایی، منتشر شده، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- پاپلی یزدی، محمدحسین، سقایی، مهدی، (۱۳۹۲)، گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
- حیدری ساریان، وکیل، ملکی، ابوذر، (۱۳۹۴)، ارزیابی نقش گردشگری روستایی در توانمندسازی اجتماعی روستایی (مورد مطالعه: روستای ده زیارت؛ شهرستان بوانات؛ استان فارس، توسعه روستایی، دوره ششم، شماره ۲، ص ۲۹۸-۲۷۹).
- خواجه شاه‌کوهی، غلامرضا، خوش‌فر، غلامرضا، کریمی، لیلا، (۱۳۹۱)، نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستای زیارت شهرستان گرگان)، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال اول، شماره ۳، ص ۱۱۴-۹۵.
- دانشنامه رشد، جامعه و علوم اجتماعی < علوم اجتماعی > مدیریت، daneshnameh.rosh.ir
- رضوانی، محمدضا، (۱۳۸۷)، توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار، تهران، موسسه انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- شمسایی، امین‌اله، بوزرجمهری، خدیجه، طاهری، علی، (۱۳۹۴)، نقش بومی زنان روستایی در دستیابی به گردشگری پایدار روستایی (مورد مطالعه: روستاهای بخش زبرخان شهرستان نیشابور)، همایش ملی چشم انداز توسعه پایدار روستایی در برنامه ششم توسعه کشور.
- شمس‌الدینی، علی؛ درخشان، الهام؛ کریمی، ببرز، (۱۳۹۵)، «ارزیابی اثرات توانمندسازی نیروی انسانی در توسعه صنعت گردشگری (مطالعه موردی: استان کهگیلویه و بویراحمد)»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال ۶، شماره ۲۴، ص ۸۹-۱۰۰.
- علوی‌زاده، سیدامیرمحمد؛ شمس‌الدینی، علی؛ حسینی، فاطمه، (۱۳۹۵)، بررسی و تحلیل عوامل بازدارنده اشتغال زنان روستایی در شهرستان کاشمر، ویژه‌نامه زن و جامعه، سال هفتم، شماره ۴، ص ۲۱۸-۱۹۵.
- قدسی، سوده، (۱۳۹۱)، گردشگری راهی برای توانمندسازی زنان، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین.

- گزارش عملکرد معاونت امور زنان و خانواده در حوزه اقتصاد مقاومتی، (۱۳۹۶-۱۳۹۲)، اطلاع نگاشت شماره ۱۱، معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری.
- لرستانی، فریبرز، (۱۳۸۲)، جنبش اجتماعی زنان ایران، فصلنامه پژوهش زنان، دوره ۱، شماره ۶، ص ۴۲-۲۳.
- مغنی دامغانی، طاهره، علی باقری، مراد، مغنی دامغانی، فرشته، (۱۳۹۴)، «بررسی نقش زنان در توسعه پایدار از بعد توانمندسازی مهارتی»، چهارمین همایش ملی و سومین همایش بین‌المللی مهارت‌آموزی و اشتغال.
- وثوقی، لیلا، قاسمی، مهدیه، (۱۳۹۴)، اکوتوریسم و توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستای شیب دراز جزیره قشم)، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، شماره ۴، ص ۶۱۰-۵۹۳.
- وطن خواه نوغانی، آتنا، قاسمی، مریم، جوان، جعفر، (۱۳۹۵)، شناسایی و اولویت بندی راهبردهای توانمندسازی زنان در روستاهای مهاجر فرست براساس ماتریس SWOT و QSPM (مطالعه موردی شهرستان مشهد)، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، سال ۱۴، شماره ۳، ص ۹۲-۶۱.
- Arroyo CG, Barbieri C, Sotomayor S and Knollenberg W, (۲۰۱۹). Cultivating Women's Empowerment through Agritourism: Evidence from Andean Communities, *Sustainability*, ۱۱(۱۱).